

2008.–Том 2 (26). – С. 47-59. **4.** Сайко М. М. Комедії Плавта як джерело для вивчення кредитних відносин в античному Римі // Пит. старод. та середньов. історії, археології та етнології: зб. наукових праць / Чернівецький нац. університет імені Ю. Федьковича, каф. етнології, античної та середньовічної історії / М. М. Сайко. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – Том 1 (31). – С. 165-177. **5.** Сайко М. М. До питання про типологію торгово-кредитних об'єднань у Стародавньому Римі в епоху пізньої республіки (ІІІ-ІІ ст. до н.е.) // Наук. вісник БДФА: зб. наук. праць. Серія : Економічні науки / М. М. Сайко. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Вип. 3 (12) ч. 2. – С. 295-304. **6.** Штаерман Е. М. Избранные латинские надписи // ВДИ. – 1956. – № 2 – С. 185-235. **7.** Andreu Jean. Banking and business in the Roman world. Translated by Janet Lloyd / Jean Andreu. – Cambridge: University Press, 1999. – 176 p. **8.** Billeter Gustav. Geschichte des Zinsfusses im griechisch-romischen Alternum bis auf Justinian / Gustav Billeter. – Leipzig: Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1898. – 381 s. **9.** Dessau Hermanus. Inscriptiones Latinae selectae. Vol. I. / Hermanus Dessau. – Berolini: Apud Weidmannos, MCMIL. – 580 s. **10.** Dessau Hermanus. Inscriptiones Latinae selectae. Vol. II. Pars I / Hermanus Dessau. – Berolini: Apud Weidmannos, MCMIL. – 736 s. **11.** Hirschfeld O. Die kaiserlich Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian / O. Hirschfeld – Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1905. – 514 s. **12.** Kniep Ferdinand. Societas Publicanorum. – I Band / Ferdinand Kniep. – Jena: Verlag von Gustav Fischer, 1896. – 520 s. **13.** The Latin Library / [On-line resource. Access mode: <http://www.thelatinlibrary.com>]. Access – November 21, 2011. **14.** Willmanns Gustavus. Exempla inscriptionum Latinarum: in usum praecipue academicum. Tomus Posterior / Gustavus Willmanns. – Berolini: Apud Weidmannos, MDCCCLXXIII. – 737 p.

УДК 930(37)(092) Тацит

Іван САНДУЛЯК

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ ПУБЛІЯ КОРНЕЛІЯ ТАЦИТА

У статті автор розглядає погляди відомого античного історика та державного діяча Публія Корнелія Тацита. Крім того, аналізує та характеризує концептуальні приоритети мислителя, орієнтовані на внутрішній зв'язок між усіма сторонами суспільно-політичного життя греко-римського соціуму. У статті також висвітлюються питання природи державного права в осмисленні й сприйнятті Тацита, причини його виникнення та сукупності обставин, що інтенсифікують процес утворення юридично-правових зasad.

Ключові слова: Тацит, Римська імперія, античні джерела, греко-римський соціум, римське право, германські племена, аннали.

Іван САНДУЛЯК

ИСТОРИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ПУБЛИЯ КОРНЕЛИЯ ТАЦИТА

В статье автор рассматривает взгляды известного античного историка и государственного деятеля Публия Корнелия Тацита. Кроме того, анализирует и характеризует концептуальные приоритеты мыслителя, ориентированные на внутреннюю связь между всеми сторонами общественно-политической жизни греко-римского социума. В статье также освещаются вопросы природы государственного права в осмыслиении

и восприятии Тацита, причины его возникновения и совокупности обстоятельств, которые интенсифицируют процесс создания юридически-правовых основ.

Ключевые слова: Тацит, Римская империя, античные источники, греко-римский социум, римское право, германские племена, анналы.

Ivan SANDULIAK

THE HISTORICAL STANDPOINT OF PUBLIUS CORNELIUS TACITUS

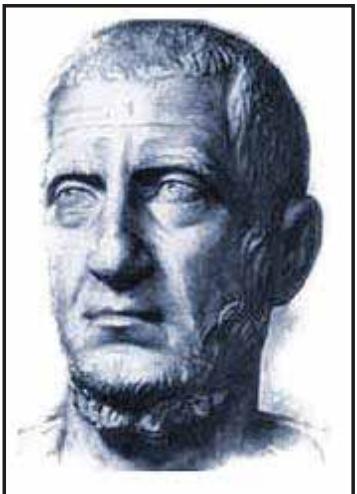
The article goes on to discuss the standpoint of a famous ancient historian and statesman Publius Cornelius Tacitus. Furthermore, the scholar's conceptual priorities aimed at inner interaction with all the concepts of political and public life of Greek and Rome society are analyzed and characterized. The issues of the state law essence through Tacitus's discernment, its initiation reasons and the array of circumstances enhancing the process of judicial grounds establishing are highlighted.

Keywords: Tacitus, Rome Empire, ancient sources, Greek and Rome society, Rome law, Germanic tribes, annals.

Звернення до наукової спадщини Публія Корнелія Тацита має об'єктивну мотивацію виходячи з двох аспектів. Перший – гносеологічний, пов'язаний з тим, що розвиток особистості неможливий поза освоєнням основних теоретичних щаблів розвитку світової думки, історичної в першу чергу. Він має значення як в індивідуальному, так і в професійному становленні. Цей аспект має також більш фундаментальне визначення в тому розумінні, що, хоча написані колись трактати не змінюються за змістом, розвиток історії зумовлює постійне „оновлення” їх читання, в чому і проявляється їх актуальність.

Так, суперечливість поглядів Тацита трактувалася по-різному в різні часи. В епоху абсолютизму в ньому бачили ідеолога монархії, який радив керуватися виключно державною необхідністю, не рахуючись ані з мораллю, ані з інтересами окремих людей. Революціонери XVIII ст., навпаки, вчилися у Тацита ненавидіти тиранів. Таке осмислення Тацита є цілком закономірним, адже він розглядав історичні процеси не лише як об'єктивні, а й засуджував моральний занепад, що часто їх супроводжував. „Пригадаємо, писав він, жадібність римлян, їх жорстокість та зверхність” [3, с. 15]. Гносеологічний аспект позиції Тацита здається суб'єктивним за своїми зasadами та формами прояву, але він має об'єктивне походження та конкретно-історичний зміст.

Інша складова суб'єктивно-історичного характеру пов'язана з тим, що до сих пір історія в її теоретичних пам'ятках сприймається через призму ідеології. Подібна особливість нерідко призводить до неправомірних інтерпретацій. Таким чином, звернення будь-якого історика до діяльності Тацита та його наукової спадщини є необхідним, вмотивованим і виправдовує себе в межах сучасних проблем розвитку методології історії як науки, так і в розрізі тенденцій розвитку історичної самосвідомості людства.



Мал. 1. Публій Корнелій Тацит

Тацит (див. мал. 1) – історик, який стояв біля витоків цього процесу, коли „майбутнє не піддавалося передбаченню” [3, с. 16].

Звернення до спадщини Тацита не менш актуальне й тому, що існує можливість спостерігати становлення методу та способу осмислення історії в не дуже стабільні для Римської імперії часи. Подібна специфіка ускладнює як усвідомлення, так і трактування будь-яких подій. Тацит у свою епоху наважився усвідомити принципово новий пласт історичного буття держави. „Не треба, підкреслював він, порівнювати наші аннали з працями тих, хто описував дії римського народу в минулі часи. Вони розповідали про великі війни та підкорення міст, про розгроми та полонення царів, а якщо зверталися до внутрішніх справ держави, то нічого не заважало їм говорити про все взагалі: про земельні та хлібні закони, про боротьбу плебса з оптиматами. Наша ж праця окреслена більш тісними межами; й тому не завжди виглядає благородною” [3, с. 19]. Йдеться, як бачимо, про необхідність розглядати певні процеси утворення нових державних структур в часи постійних змін, тобто, коли держава знаходиться в стані постійної війни – зовнішньої або внутрішньої.

Цей аспект має безперечне методологічне значення, оскільки історична реальність завжди постає поліфонічною й тому її фундаментальне пізнання передбачає не просто описування фактів, а їх всебічний аналіз в контексті причин, наслідків і тенденцій подальшого розвитку.

Викликає інтерес підхід Тацита до виявлення основ розвитку держави та історії взагалі. У цьому сенсі дослідницька актуальність полягає в тому, що абстрагування від матеріального фундаменту історичного розвитку в його суперечливості, навіть нехтування ним, породжує в сучасних реаліях абсолютизацію суб’єктивного фактора у відокремленості суспільних основ людської діяльності.

Творчості Тацита присвячено порівняно мало праць. З одного боку, це пов’язано із тим, що самих Тацитових творів до нас дійшло небагато. З

Певна невизначеність сучасних дефініцій, які надаються історії, точніше, під які підводиться історія як феномен: трактування її або як сукупність фактів, що є випадковими та не мають стосунку до закономірності, або як прояв надприродної волі сакрально-фаталістичного характеру, або як переплетіння особистих бажань та суперечностей людини, навіть як продукт суб’єктивної уяви, призводить до того, що втрачається об’єктивний орієнтир самої людини в суспільній реальності. Вона перестає бачити себе в космічному аспекті, тим більше як суб’єкта світової історії. Ці точки зору, часто співіснуючи паралельно, обґрунтують думку, що варто було б подивитись у ретроспективі як народжувалося поняття історії, в чому полягає її концептуальність. Корнелій

іншого боку, оскільки більшість публікацій, де розглядається спадщина Тацита, належать переважно до першої половини ХХ ст., це пояснюється певним занепадом дослідницької діяльності істориків у напрямку вивчення його опусів. Тим на менш, серед найбільш грунтовних праць, де аналізується біографія і твори Тацита, можна згадати книги та публікації Л. Грініна [13], Д. Сергеєва [27], С. Строгеца [29], М. Томашевської [30], О. Колосової [18], І. Тронського [31; 32], О. Крюкова [19].

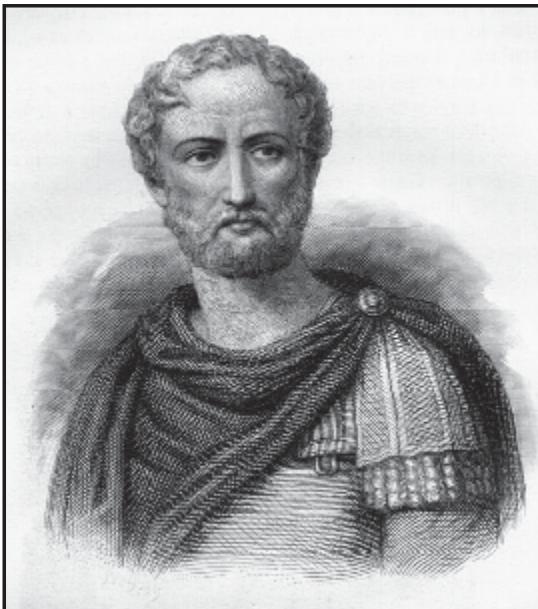
Характеристика історичних поглядів, ідей та думок Тацита міститься також у статтях і монографіях Ф. Зелінського [14], П. Шкаренкова [35], Г. Ферреро [34], С. Соболевського [28], Л. Репіної [26], А. Неміровського [23]. Концептуальні підходи, які Тацит демонстрував у своїх опусах, були розглянуті в роботах М. Гранта [12], Р. Колінгвуда [17], М. Покровського [25], О. Мосолкіна [22], видатного російського філософа ХХ ст. А. Лосєва [20], сучасної української дослідниці Н. Яковенко [36]. Нижче, у контексті проблематики даної публікації, буде проаналізовано ще ряд монографій, автори яких найбільш повно висвітлили життя та світоглядні пріоритети Тацита.

Джерелами, використаними в цій статті, у першу чергу слугують самі опуси Корнелія Тацита [3-7]. Багатоплановість матеріалу історичних праць видатного античного історика, напруженість подій, переплетіння суперечностей ускладнюють його сучасне сприйняття, але одночасно дає можливість відчути той історичний час з усіма його пристрастями, драмами, суперечностями й трагедіями.

Творча спадщина Тацита-історика, яка дійшла до наших днів, налічує такі трактати і малі твори, як „Діалог про ораторів” [6], „Агрікола” [4] та „Германія” [5]; його головні праці – „Історія” [7] та „Аннали” [3]. Твір „Агрікола” був написаний в кінці 97 – на початку 98 року [4, с. 330]. Він присвячений „життю благородного мужа” [4, с. 329], але вважати його суто біографічним твором не можна, оскільки вшанування пам’яті тестя Тацита Агріколи розгортається на тлі обширного історичного матеріалу часів діяльності останнього. Цей опус цікавий тим, що особистість тут постає як сукупність дій і визнається суттєвим, якщо не ключовим моментом в історичному розвитку суспільства. У творі йдеться не стільки про вихвалення людини, скільки про її діяльність у взаємозв’язку з історичним часом та історичними подіями.

„Германія” написана в 98 році, що пояснюється особливою зацікавленістю Риму Германією на той період [5, с. 361]. Тацит описує суспільне життя, традиції та вірування германців, які для нього є „варварами” [5, с. 362]. Їх історичний стан характеризується автором двома основними рисами: економічною відсталістю та відсутністю розвинутих державних інституцій.

„Історія” Тацита охоплює епоху від смерті Нерона до смерті Доміциана [7, с. 6-7]. Під час написання своєї „Історії” Тацит спирається на вивчення не тільки історичного життя держави, а й офіційних інформативних джерел – римської газети „Щоденні діяння римського народу” [11, с. 55]. Крім того, він постійно проглядав протоколи сенату, що були йому доступні як його члену. Тацит також був добре ознайомлений з історичними творами Плінія



Мал. 2. Пліній Старший

Старшого (див. мал. 2) й тогочасною історією, написаною відомим оратором Валерієм Мессалою. В кінцевому варіанті історія редагувалася Тацитом у перші роки II ст. н. е. Події в „Історії” розгортаються як в центрі великої імперії – Рим та Італія, так і в провінціях Сходу та Заходу.

„Аннали” – це найбільш досконала праця Тацита і містить історію Римської імперії від смерті Октавіана Августа до смерті Нерона [3, с. 8]. „Аннали” суттєво відрізняються від попередніх хронік, оскільки в них Тацит не лише додержується певного хронологічного порядку подій, а й намагається класифікувати матеріал, пояснити його, подає розгорнути характеристики

та узагальнені висновки, поглиблює історичну розповідь своїми власними роздумами. Праця над „Анналами” зайняла останні роки життя Тацита – другу половину II ст., й охопила роки правління імператора Адріана [11, с. 189]. „Аннали” більш досконалі за своєю структурою, ніж „Історія”, і від їх початкового тексту залишилося більше, ніж від останньої, хоча вони дійшли до нас теж далеко не в повному обсязі.

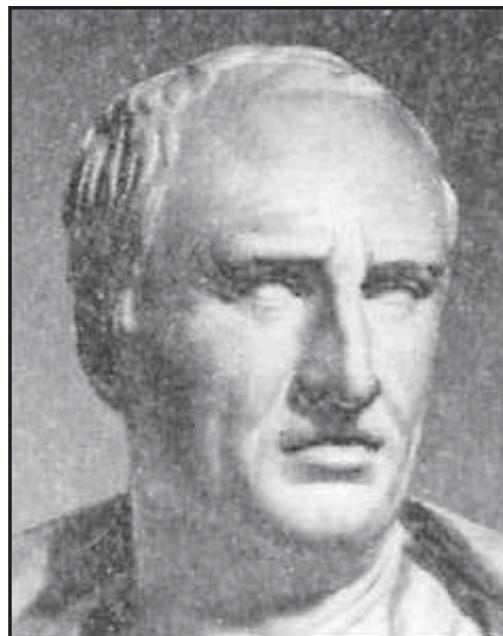
Так, з шістнадцяти книг збереглися перші чотири і початок п'ятої; шоста книга не має початку, а від одинадцятої до шістнадцятої книги текст зберігся майже повністю, лише з незначними лакунами в останній [10, с. 98]. То був час, коли завершився перехід від республіки до Імперії. З точки зору Тацита, республіка не могла далі існувати, оскільки особи, які нею керували, втратили свою порядність та чесність. Не випадково пізніше буде прийнятий закон про „величиність” римського народу, орієнтований не тільки на підкреслення його особливої гідності, а й на формування та збереження цієї гідності в реальному житті [12, с. 317-318]. Щоправда, цей закон мав вигляд більше як принцип моральний, ніж як принцип діючий.

Тацит підтримував погляди стародавніх авторів, що індивідуалізм керує світом, що сильна особистість визначає хід історії. Тому імператори й відігравали стрижневу роль в його історичних працях, хоча він був далеким від захоплення ними [27, с. 165]. Концепція Тацита будувалася на впевненості, що незворотно знецінюються старі, демократичні цінності, зневажаються свободи [7, с. 64]. Отже не випадково опис занепаду Риму і міркування про причини цього займали в його роботах значне місце.

З іншого боку, Корнелій Тацит намагався охопити історичну реальність в усій її повноті. Викликає подив, що, переживши важкий час суспільної кризи, масового імператорського терору, паплюження історичних цінностей



Мал. 3. Пліній Молодший



Мал. 4. Марк Туллій Цицерон

римського народу, Тацит зміг зберегти цілісне сприйняття дійсності, описати її яскраво, образно. Криваві хмари тієї епохи не закривали йому очі [18, с. 73]; жодного разу він не піддався ані смутку за минулі часи, ані бажанню віддатися веселощам часу. Тацит дивився, думав і, головне – не боявся тверезо мислити до кінця свого життя [32, с. 206]. Цікавість викликають й відомі листи Плінія Молодшого (див. мал. 3), де зберігаються окремі відомості про Тацита [1, с. 267-271]. Автор називає себе однодумцем Тацита, згадує про нього в листах до інших осіб.

Великий вплив на становлення Тацита як особистості та історика мали такі люди, як філософ Цицерон та згадуваний вище історик і мислитель Пліній Старший. Визначний судовий та політичний оратор, прихильник „звичаїв пращурів” і сенатської Республіки, Марк Туллій Цицерон (див. мал. 4) залишив велику літературну спадщину. В його трактатах „Діалоги” [8, с. 27-110], „Про закони” [8, с. 180-202], „Про державу” [8, с. 111-178] наводиться багато даних про релігію, державний устрій, римські права, а також відомості про стародавні римські порядки та історичні події. Виняткова освіченість Цицерона, при всій тенденційності, тим не менш робить його праці важливим історичним джерелом. В І ст. н.е. Плінієм Старшим була, як відомо, створена „Природнича історія” [2], яка містила свідчення з географії, етнографії та історії. Тацит використав ці факти під час вивчення Римської імперії й при написанні, згодом, власних праць. Важливим є те, що з цієї роботи можна виокремити дані, які стосуються родини і місценародження Корнелія Тацита.

Повертаючись до більш детального історіографічного аналізу, необхідно констатувати: серед фахової літератури, яка стосується наукової спадщини

Тацита, варто виділити монографію дореволюційного російського вченого І. Гревса „Тацит” [11], у якій розглядається шлях формування Тацита як громадянина, особистості, державного діяча та історика. Автор ґрунтовної праці знайомить читача з основною проблематикою творів Тацита і його світоглядними пріоритетами.

Не менш цікавою є книга радянського антикознавця Г. Кнабе „Корнелій Тацит” [16], характерна своєрідним філософсько-історичним аналізом проблематики античної історії та держави, що була свого часу розглянута й описана самим Тацитом. Г. Кнабе виявив і всебічно проаналізував основні риси та складові дослідницького методу Тацита в царині історії. Монографія цікава намаганням автора показати історіографічні орієнтири Тацита, динаміку сучасного йому історичного процесу. Це допомагає сучасному читачеві зрозуміти, що хронологія хроніка Тацитових описів не є схематичними, а наповнені реальним життям.

Робота В. Модестова „Тацит” [21] має на меті загальне ознайомлення читача з творчістю Тацита. Автор намагається провести історичні паралелі, аналізуючи різні часи та апохи розвитку людства [21, с. 264-285]. Подібна постановка питання має сенс у тому розумінні, що всі перехідні періоди історії в чомусь подібні один до одного, навіть якщо лише за зовнішніми формами, а не сутнісно.

Необхідно підкреслити: історична спадщина Тацита багатогранна. Це зумовлює неодноразове звернення до неї не тільки вчених, які досліджують безпосередньо шлях Тацита як історика, а й фахівців, котрі вивчають різні аспекти історичного становлення людства. Викликає інтерес у цьому контексті книга О. Неусихіна „Суспільний лад стародавніх германців” [24], де на основі Тацитової „Германії” аналізуються закономірності та особливості формування суспільних відносин стародавніх германців. Не меншу цікавість з цієї точки зору викликає робота О. Бокщаніна „Соціальна криза Римської імперії в I столітті н.е.” [9], у котрій автор розглядає особливості соціальної кризи Римської імперії I ст. н.е. Ця криза мала сукупність протиріч: найсильніша держава Середземноморського басейну за наявності різноманітних внутрішніх суперечностей економічного характеру; розвіт культури та падіння загальної моралі; абсолютистська імператорська влада при збереженні частини республіканських традицій народовладдя.

Потрібно відзначити, що дана монографія написана при глибокому вивченні спадщини Тацита. В контексті Тацитової наукової спадщини заслуговує на увагу й стаття С. Утченка „Становлення Римської імперії і проблема соціальної революції” [33], оскільки суспільно-економічний розвиток Римської імперії зумовив цю соціальну революцію. Як відомо, диференціація суспільства чим далі, тим більше перетворює напівстихійні бунти та повстання на соціальне протистояння різних прошарків населення. Автор цілком правомірно розглядає внутрішні витоки цього феномена, які мали політико-економічне підґрунтя. З іншого боку, С. Утченко доводить на підставі аналізу творів Тацита, що комплекс відповідних причин, пов’язаних

з кризою, у підсумку оформився юридично [33, 115-116]. Нова законодавча база стала „священним правом” для одних, та вимушеним обов’язком для інших [33, с. 116].

Не можна стверджувати, що в історії історичної думки ідеї й оцінки Тацита сприймаються однозначно. Природно, що читаючи Тацита, не можна не знаходити певні суперечності. Інша справа, чи ці суперечності спростовують об’єктивність висвітлення історії Тацитом? Звичайно, ні. З іншого боку, певні існуючі суперечності породжуються недосконалістю історичного наративу та обмеженим рівнем пізнання його контексту та закономірностей. У цьому напрямку існує перспективний вектор досліджень гносеологічних підстав можливості пізнання цих закономірностей.

Отже, в окресленому ракурсі мета публікації – висвітлити шляхи формування світогляду, громадянську позицію та історичну концепцію Корнелія Тацита, відображені в його опусах. Так само потребує дослідницької уваги Тацитова постановка питання про взаємовідношення особистості з історичними обставинами. Тацит вважає людину сильною тоді, коли вона протистоїть обставинам, перетворює їх на більш прогресивні, вступає у боротьбу з тим, що призводить до занепаду чи руйнації цивілізації [30, с. 14]. Це привертає увагу з двох причин: по-перше, для римських інтелектуалів було дивним таке бачення співвідношення індивіду та обставин; по-друге, Тацит виступає в цьому питанні більш прогресивним, ніж наступні історики, які надавали обставинам домінуюче значення й перетворювали людину на заручника обставин і пасивного об’єкта історичних подій [15, с. 115].

Виділена проблематика не дозволяє дотримуватись традиційного хронологічного розгляду змісту творчості Тацита. Доцільнішим видається висвітлити основні аспекти творчості Тацита як дослідника в їх значенні для історії як науки. Першою такою проблемою постає від самого початку питання методу дослідження та описання історії. Її Тацит визначає як моральну проблему самого історика, адже „дії Тиберія та Гая, а також Клавдія та Нерона до тих пір, поки вони були всесильними, з боягузтва перед ними були описані хибно, а коли вже їх не стало – під впливом ненависті, яку вони після себе залишили” [3, с. 305]. Це один аспект.

Другий пов’язаний з об’єктивністю розгляду й трактування історичних подій. Тацит додержується цих принципів при описуванні епохи правління династії Флавіїв. У виокремленому ракурсі варто зазначити: не можна ототожнювати моральну істину та об’єктивність Тацита (в тій мірі, в якій вони залежали від рівня спостереження речей) з безпристрасністю, котру можна було б сприймати за байдужість. Час, що описувався Тацитом, був „часом рабства”, коли „сталася наруга над стародавніми традиціями, над сімейними узами. Море переповнене кораблями, що відвозять засуджених на заслання, скелі заплямовані кров’ю вбитих. Ще гірша жорстокість панує в самому Римі – все трактується як злочин: походження, багатство, почесні посади, що зайняті чи від них відмовилися, і неминуча загибель винагороджує добро” [3, с. 321].

Те, що Тацит не був байдужий до характеру описаного ним часу, можна зробити висновок по тому, як він гнівно засуджує соціально-економічні реалії означеної епохи. Відповіальність Тацита як історика усвідомлюється ним через ставлення до „нинішньої свідомості” наступних поколінь, тобто історія вже розуміється вченим як орієнтована у майбутнє і, таким чином, виводиться за межі безпосередньо відображеного часу. Тим, хто „після битви при Акції ... по-різному сптворювали істину”, або з підлабузництва перед „великими”, або з ненависті до них, було байдуже до розуміння речей наступними поколіннями [7, с. 197].

Суперечності, що проявилися у твердженнях Тацита щодо різних періодів Римської історії (наприклад, доби Флавіїв та Антонінів) не варто інтерпретувати як порушення ним власних принципів дослідження історії в руслі суто суб'єктивних суджень. Вони мають підґрунтя, яке зумовлене розумінням відносності як флавіанської, так і антоніанської епохи, а також відносності основних політичних напрямків сучасного Тацитові історичного тла [27, с. 168].

У певному розумінні, саме прагнення до об'єктивності видокремлює Тацита не тільки від попередніх античних істориків взагалі, а й від офіційної для його часу історіографії. Так, є принципові відмінності в тому, як розкривається історія приходу до влади Веспасіана у Тацита і у Йосифа Флавія (див. мал. 5) в „Іудейських війнах”. Обидва автори розповідають про конкретні історичні події по одній схемі, є навіть текстуальні збіги. Однак Тацит вводить такі зміни в текст, які розкривають дійсний характер Флавієвої династії. Разом з тим, Тацит не завжди об'єктивний тоді, коли описує характер осіб, котрим він відверто симпатизує [3, с. 307-310]. Ця особливість, звичайно, сосується трактування ролі характеру особистості в історії, але вона суттєво не впливає на відображення тих чи інших подій, тому не є домінуючою.

З іншого боку, метод історичного опису подій не має самостійного значення у Тацита, тому доречно зупинитись на тих основних структурних засадах процесу історичного розвитку, які стали предметом висвітлення істориком. Доречно в даному випадку виокремити сукупність проблем, що безпосередньо стосуються становлення держави у її загальноісторичному значенні та конкретній формі їх відображення Тацитом.

I. Рецепція історичної думки Тацита в першу чергу орієнтована на три загальні форми прояву державності: зовнішні стосунки з іншими країнами, які для Римської імперії, в силу її імперської специфіки, були багатоманітними й напруженими; внутрішні колізії суперечливого стану суспільства, яке стихійно, а також свідомо, прагнуло досягнути соціальної гармонії та правової органічності; формування політичної волі до збереження держави як міцного економічного утворення.

Перша проблема постає у зв'язку з тим, що панування Імперії не було позбавлено постійних повстань з боку поневолених народів, котрі також не забули „про нещодавню всезагальну рівність” і, ставши джерелом поповнення

Римської „територіальної скарбниці”, періодично намагалися звільнитися від такого тягаря [7, с. 57-63]. Проте, описуючи суперечності між різними народами, Тацит розглядає їх як своєрідну гарантію збереження римлянами своїх завоювань у інших країнах. Він, зокрема, пише: „Ненависть народів Германії до своїх співвітчизників у результаті невміння воювати із сусідніми племенами є причиною послаблення германців проти могутності римлян” [3, с. 311]. У такому самому ракурсі Тацит розглядає внутрішні причини ослаблення більшості країн Середземномор’я, звертаючи увагу на сумісність певної анархії й свободи у германців з деспотично-тиранічними формами керування соціумом [3, с. 313-314].

Друга проблема аналізується в розрізі постійної боротьби за владу в межах самої Імперії, у перманентних повстаннях легіонів та рабів. Історик акцентує: „Іноді сміливість одного раба могла привести до смути, громадянської війни чи повалення держави” [4, с. 331]. Тацит шукає пояснення, чому така потужна держава як Римська часто не спроможна вирішувати свої внутрішні конфлікти, і пояснює це недосконалістю особистих характеристик осіб, які керують нею, та недостатнім демократизмом форми державного управління. „Тоді вперше вибирати посадових осіб стали сенатори, підкреслює Тацит, але не зібранням громадян на Марсовому полі, адже до цього, хоча найважливіші справи вирішувались принцепсом, дещо робилося й по волі триб. Проте народ, якщо не зважати на незначне невдоволення, не скаржився, що в нього відібрали право” [3, с. 95]. При цьому закони в суспільстві не були справжнім захистом від насилля або свавілля.

Третя проблема пов’язана з тим, що так чи інакше Римська імперія виявилася паразитуючою на тілі власних завоювань. „Перемагаючи зовнішніх ворогів, ми навчилися нестримно розтринкувати чуже, а в міжусобицях – і своє власне...”, – із сумом констатував Тацит [3, с. 102]. Історик фіксує і занепад римської культури. Відповідні думки фігурують в „Діалозі про ораторів” [6, с. 386-389]. Формування волі до збереження держави як міцного економічного утворення не входить у Тацита до концепції про збагачення всіх верств населення, хоча в „Анналах” він вважає за необхідне підкреслити, що на той час як „зібранням податків і постачанням хліба та інших надходжень займалися об’єднання римських вершників..., простий люд страждав від високих цін на зерно” [3, с. 140]. Тут йдеться про дев’ятий рік принципату Тиберія.



Мал. 5. Йосиф Флавій

Ці суперечності призвели до певних змін у подальшому розвитку Імперії. Думка Тацита з цього приводу така: „Усіма державами та народами керують або народ, або самодержавні властителі, або просто найзнатніші люди. Найкращим є такий спосіб правління, який містив би і перше, і друге, і третє. Якщо така норма правління зустрічається, вона не може бути довготривалою. Тому, подібно до того як колись при володарюванні плебесу треба було знати його потреби і вміти з ним співпрацювати, або як при владі патриціїв найбільш знаючими у веденні державних справ вважалися ті, хто досконало вивчив спосіб мислення сенату та оптиматів, так і після державного переустрою, коли Римська імперія керувалася так, ніби над нею стояв автократ, буде корисним зібрати і розглянути всі особливості цього часу, бо мало хто, завдяки своєму розумінню, відрізняє чесне від поганого, корисне від того, що є хибним, а більшість вчиться на чужій долі” [3, с. 274].

Вирішення цих проблем Тацит проектує не на об’єктивні зміни, а на суб’єктивний фактор і саме це дало підставу дослідникам спадщини Тацита вважати його істориком-моралістом [14, с. 361; 19, с. 58; 23, с. 105].

ІІ. Звернення аналітичної думки Тацита до проблеми стосунків Риму з іншими державами (другий вектор рецепції), було реалізоване як дослідження умов буття, традицій, релігійних уподобань, культурного середовища сусідніх народів. Найяскравіше це проявилося у вже згадуваному трактаті „Германія” („Про походження германців та місцерозташування Германії”). Написання цього трактату не означає, що Тацит цікавився лише германцями. Але в усіх випадках домінує одна деталь: історик намагається дати узагальнену характеристику тому чи іншому народові на підставі умов його життя, що пов’язані з відповідними побутовими реаліями.

Доречно навести декілька прикладів. Про вірмен він пише так: „Цей народ ніколи не був надійним як внаслідок його духовного складу, так і внаслідок становища, котре він займав, оскільки землі його на великих просторах обмежувались нашими провінціями та глибоко вклинуються у володіння мідян; оскільки вони знаходяться між могутніми державами, вірмени часто вступають з ними в конфлікти, ненавидять римлян та заздрять парфянам” [3, с. 256]. Стосовно британців Тацит відзначає, що в них більше наполегливості та дикунства, оскільки вони ще не знали тривалого миру [4, с. 339]. Що стосується безпосередньо германців, Тацит залишив досить цілісну картину їх складу життя.

Звернення Тацита до вивчення життя інших народів пов’язане, як підкреслює Г. Кнабе, із суперечливими причинами: перша характеризується прагненням до підкорення інших народів, перетворення їх в джерело власного збагачення; друга пов’язана з тим, що сусідні народи ставали не тільки полоненими, а й партнерами, які цілком справедливо, як відзначає сам Тацит, боролися проти проявів імперського гноблення [16, с. 133-134].

Разом з тим, системою координат, якою вимірюється германська культура, для Тацита слугує все ж Римська імперія. Протиставленням варварству є греко-римський цивілізаційний пласт [22, с. 49]. З іншого боку, варварство

та германці в текстах Тацита виступають не лише тотожностями: римська культура послідовно протиставляється германцям та варварству. Тацит, однак, виокремлює паралелі в цій дилемі. Історик констатує, що культура в Римській імперії співіснує з деградацією суспільства, його аморальністю [3, с. 290-291]; одночасно варварство у багатьох ланках суспільного життя германців виступає джерелом або захисником моральності, запобігання різних вад, дотримування певних норм життя, таких, що в Римі навіть за допомогою суворих законів неможливо було встановити [3, с. 292].

Необхідно підкреслити, що Тацитове розуміння культури виходить за межі ототожнювання її із „середовищем” сuto матеріальних речей. Культура за Тацитом – це естетичне явище [5, с. 366]. Відомо, наприклад, що Петроній, один з фаворитів імператора Нерона, не звертав ніколи уваги на будь-які прояви аморальності. На його переконання, аморальність теж має виглядати красивою, тобто, повинна бути досконаловою [12, с. 410]. Декілька разів звертається Тацит в „Анналах” до проблеми деградації людей в їх стосунках. В одному місці він відверто констатує: „Друг [мій] занадто велику насолоду має від пролиття крові, хоча й низької” [3, с. 88]. В іншому місці він фіксує: „Були прийняті постанови про розмір платні акторам і проти розбещеності їх прибічників. З цих постанов найважливіші вимагали: щоб сенатор не заходив до мімів додому; щоб римські вершники не товпилися навколо них у суспільних місцях і не зустрічалися з ними ніде, крім театру; більше того, преторам була надана можливість карати розбещених глядачів” [3, с. 97].

У своїх коментарях Тацит відзначає велику руйнівну силу спотвореної моралі [3, с. 251]. Така тенденція неодноразово в історії сповіщала про занепад держави на всіх її щаблях. Отже, за Тацитом, спотворені цінності впливали на подальший хід подій. Звичайно, боротися з аморальністю виключно за допомогою законів неможливо. Не випадково Тацит описує, з одного боку, необхідність прийняття різних законів проти розбещеності, а з іншого, у висвітленні різних проявів суспільного життя Імперії проглядає авторська фіксація слабкої дії або невиконання цих законів. Останні неспроможні регулювати стосунки між людьми, якщо ці стосунки породжуються об’єктивними причинами [3, с. 253].

(Далі буде)

- Джерела та література:** 1. Пліний Младший. Письма. – М.: Наука, 1982. – 407 с.;
2. Пліний Старший. Естествознание: Об искусстве. – М.: Ладомир, 2002. – 994 с.;
3. Тацит. Анналы // Тацит Публій Корнелий. Сочинения / Изд. подгот. А.С. Бобович, Я.М. Боровский, М.Е. Сергеенко.: В 2-х т. – М.: Ладомир, 1993. – Т.1. – С. 7-326;
4. Тацит. Жизнеописание Юлия Агріколы // Тацит Публій Корнелий. Сочинения / Изд. подгот. А.С. Бобович, Я.М. Боровский, М.Е. Сергеенко.: В 2-х т. – М.: Ладомир, 1993. – Т.1. – С. 327-353; 5. Тацит. О происхождении германцев и местоположении Германии // Тацит Публій Корнелий. Сочинения / Изд. подгот. А.С. Бобович, Я.М. Боровский, М.Е. Сергеенко.: В 2-х т. – М.: Ладомир, 1993. – Т.1. – С. 353-373; 6. Тацит. Диалог об ораторах // // Тацит Публій Корнелий. Сочинения / Изд. подгот. А.С. Бобович, Я.М. Боровский, М.Е. Сергеенко.: В 2-х т. – М.: Ладомир, 1993. – Т.1. – С. 373-402;

7. Тацит. История // Тацит Публий Корнелий. Сочинения / Изд. подгот. Г.С. Кнабе, М.Е. Грабарь-Пассек, И.М. Тронский, А.С. Бобович.: В 2-х т. – М.: Ладомир, 1993. – Т.2. – С. 5-202; 8. Цицерон Марк Туллий. Диалоги. О государстве. О законах. – Л.: Наука, 1966. – 224 с.; 9. Бокщанин А.Г. Социальный кризис Римской империи в I веке н.э. – М.: МГУ, 1954. – 239 с.; 10. Бокщанин А.Г. Источниковедение Древнего Рима. – М.: МГУ, 1981. – 195 с.; 11. Гревс И.Н. Тацит. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 248 с.; 12. Грант М. История Древнего Рима: В 2-х т. – М.: Терра-Книжный клуб, 2003. – Т. 1. – 536 с.; 13. Гринин Л.Е. Теория, методология и философия истории: очерки развития исторической мысли от древности до середины XIX века. Лекция 2. Античность // Философия и общество, 2010. – №1. – С. 190-203; 14. Зелинский Ф.Ф. История античной культуры. – СПб.: Летний сад, 1995. – 576 с.; 15. Кнабе Г.С. К биографии Тацита // Вестник древней истории, 1978. – № 2 – С. 111-130; 16. Кнабе Г.С. Корнелий Тацит. – М.: Наука, 1981. – 206 с.; 17. Колінгвуд Р. Ідея історії. – К.: Основи, 1996. – 483 с.; 18. Колосова О. Г. Судьба человека и империи в диалоге Тацита „Об ораторах“ (к интерпретации текста) // Вестник древней истории, 1998. – № 3. – С. 71-85; 19. Крюков А. С. Устная традиция в „Анналах“ Тацита // Вестник древней истории, 1997. – № 1. – С. 52-68; 20. Лосев А.Ф. Античная философия истории. – М.: АН СССР, 1977. – 885 с.; 21. Модестов В.И. Тацит. – М.: АН СССР, 1956. – 378 с.; 22. Мосолкин А. В. Понятие *barbarus* у ранних римских писателей (анализ источников) // Античный мир и археология, 2002. – С. 47-51; 23. Немировский А.И. Рождение Клио. У истоков исторической мысли. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1979. – 212 с.; 24. Неусыхин А.И. Общественный строй древних германцев. – М.: РГГУ, 2008. – 294 с.; 25. Покровский М.М. История римской литературы. – М.-Л.: Госиздат, 1942. – 684 с.; 26. Репина Л.П., Зверева В.В., Парамонова М.Ю. История исторического знания. – М.: Дрофа, 2006. – 288 с.; 27. Сергеев Д.Д. Представление о государстве и государственной власти римских писателей // Античный мир. Проблемы истории и культуры. – СПб.: СПбГУ, 1998. – С. 163-181; 28. Соболевский С.И. История римской литературы: В 3-х т. – М.: АН СССР, 1959. – Т. 1. – 519с.; 29. Строгецкий В.М. Проблемы становления истории как науки в античности // Античный мир и археология, 2006. – Вып. 12. – С. 52-73; 30. Томашевская М. Историческая проза античности // Историки античности: В 2-х т. – М.: Правда, 1989. – Т. I. – С. 5-29.; 31. Тронский И.М. История античной литературы. – М.: Наука, 1983. – 631 с.; 32. Тронский И.М. Корнелий Тацит // Тацит Публий Корнелий. Сочинения / Изд. подгот. Г.С. Кнабе, М.Е. Грабарь-Пассек, И.М. Тронский, А.С. Бобович.: В 2-х т. – М.: Ладомир, 1993. – Т.2. – С. 203-248; 33. Утченко С.Л. Становление Римской империи и проблема социальной революции // Вопросы истории, 1964. – № 7. – С. 106-118; 34. Ферреро Г. Величие и падение Рима: В 2-х т. – СПб.: Наука; Ювента, 1997. – Т. 2. – 515 с.; 35. Шкаренков П.П. „Римский миф“ на рубеже эпох: историческая память и исторический нарратив // Новый исторический вестник, 2008. – №1. – С. 20-30; 36. Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – 374 с.